d{kk&f

ikB f l`"V% mRifÙk%

ikB „ i¥pegkHkrkfu

ikB … i`fFkoh çk—frd&lalk/kukfu p

1

l`"V% mRifÙk%

प्रियाः शिक्षार्थिनः, अस्मिन् पाठे भवन्तः अस्माकं पुरातनज्ञानपरम्परायाः आलोके सृष्टेः उत्पत्तिं ज्ञास्यन्ति । अस्माकं प्राचीनवैदिकसाहित्ये सृष्ट्युत्पत्तेः विषये ज्ञानप्रदं बह्वधिकं वर्णनं वर्तते ।

mÌs';kfu

एतत् पाठं पठनान्तरं भवन्तः सक्षमाः भविष्यन्ति :

- वेदानां सृष्ट्युत्पतिं सम्यक् तया वास्तविकरूपेणावज्ञाने ;
- सृट्युत्पत्तिसम्बन्धितानां वैदिक–ऋचाणां स्मरणे ।

1-1 l"V% mRifÙk%

ऋग्वेदे अनेक ऋषिमुनयः यथा – प्रजापतयः, नारायणः, दीर्घतमा आदयः सृष्टिरचनायाः आरम्भिकावस्थायाः वर्णनं कृतवन्तः ।

अस्माकं ऋग्वेदे नासदीयसुक्ते तथा पुरुषसूक्ते सृष्टिरचनायाः उल्लेखं मिलति। पुरुषुक्तस्यानुसारं विराट्पुरुषात् सृष्टेः उत्पत्तिः अभवत् ।।

पुरुषसूक्ते नारायणर्षिः परमशक्तिपरमात्मनः रचनात्मकशक्तेः तथा सर्वव्यापकतायाः वर्णनं वर्तते ।

d{kk & 1

fVIi.kh

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥

¼_Xon] 10-90-1½

उक्तर्चायां कथितम् अस्ति यत् सर्वशक्तिमानपरमात्मा सहस्रशिरयुक्तः, सहस्रनयनयुक्तः, तथा सहस्रपादयुक्तः अस्ति स: सम्पूर्णे ब्रह्माण्डे व्याप्तः अस्ति । परमात्मा यः जगतः निर्माता अस्ति, सः सम्पूर्णप्रकृतिं सर्वतः परिक्राम्यित्वा अस्मात् दशाङ्गुलोपरि स्थितः अस्ति । अत्र सर्वशक्तिमानस्य कार्यरतैः शक्तिभिः माध्यमेन सृष्टेः रचना कथिता ।

चित्रम् 1.1 सृष्टिः

ऋग्वेदस्य ऋषिः दीर्घतमा सृष्टेः उत्पत्तेः रहस्यम् उद्घाटायन् अकथतयत्–

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥

¼_Xon 1-164-20½

अर्थात् पक्षीद्वयं वृक्षे युगपत् पार्श्वे उपविशति । एतयोः पक्षिणोः एकः तस्य वृक्षस्य फलं खादित्वा तस्य आस्वादनं कुर्वन् अस्ति तथा द्वितीयः पक्षी फलानि न खादन् केवलं प्रथमपक्षीणः गतिविधिनां सूक्ष्मनिरीक्षणं कुर्वन्नस्ति।

अत्र यः प्रथमो पक्षी वर्तते सः जीवात्मानः रूपकः अस्ति तथा सः कर्मकर्ता अस्ति, तथा यः निरीक्षणकर्तास्ति सः परमात्मानः रूपकः अस्ति, सः प्रथमपक्षिणं तस्य कर्माणां फलं प्रदानाय गतिविधिनां सूक्ष्मनिरीक्षणं कुर्वन् अस्ति । अस्याः ऋचातः एतत् व्यक्तः भवति यत् सृष्टेः निर्माणे प्रमुखरूपेण तत्वद्वयम् अस्ति ।

चित्रम् 1.2 जीवात्मा–रूपकम्

अथर्ववेदे सृष्टेः प्रक्रियायाः प्रमुखत्रितत्वानाम् उल्लेखं मिलति –

^^ckykndev.kh;Lderd n'; rA

rr% ifj"oth;lh norkk Ik ee fi;kAA**

¼vFkoZon% 10-8-25½

अर्थात् एकम् एतादृशं तत्वम् अस्ति यत् सूक्ष्मकेशात् अपि शूक्ष्मतमं वर्तते, अणुतमम् अस्ति । एषः जीवस्य रूपकः अस्ति । तथा द्वितीयम् एतावत् सूक्ष्मम् अस्ति यत् तत् इन्द्रियातीतम् अस्ति । एतत् सूक्ष्मादृश्य प्रकृतेः रूपकः अस्ति । तृतीयं तत्वम् तद् अस्ति यस्मिन् प्रकृतिः आलिंगनबद्धास्ति, एतदेव तृतीयं तत्वं सर्वव्यापकः परमशक्तिमानः मम देवः अस्ति ।

ऋग्वेदस्य नासदीयसुक्ते प्रजापतेः परमेष्ठिनेः मतानुसारं सृष्टिरचनायाः प्रार्भिके काले एकं **þLo/kkß** नामकीयं पदार्थम् आसीत् यत् तरलावस्थायाम् आसीत् यस्मादेव सृष्टेः उत्पत्तिः अभवत् ।

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः ।
आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किं चनास ॥

¼_Xon 10-129-2½

अर्थात् स्वान्तर्निहितशक्तिमात्रेण सः एकः प्राणवायुं विना श्वासं स्वीकृतवान्। अर्थात् तस्मिन् समये तस्मादेकाददतिरिच्य – अन्यकस्यापि सत्ता नासीत् ।

तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् ।
तुच्छयेनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिनाजायतैकम् ॥

¼_Xon 10-129-3½

अर्थात् सृष्टिरचनायाः समये सर्वप्रथमं गहनान्धकारः आसीत् । केवलं अति सूक्ष्मतमं तरलपदार्थम् आसीत् ।

तस्य गतिमानस्य पदार्थस्य प्रकृतिं वर्णयन् ऋग्वेदस्य दीर्घतमा ऋषिः कथयति यत्–

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात्।
श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महि जातं ते अर्वन् ॥

¼_Xosn 1-163-1½

अर्थात् सृष्टेः आरम्भे यत् तत्वम् उत्पन्नम् अभवत् तत् घोरशब्दं कुर्वन्, सूर्यसदृश्यप्रकाशमानं, श्येनस्य बाहुवत् वीस्तीर्णं तथा मृगपादवत् अत्यन्तवेगेन उपरि उत्तिष्ठन् सर्वत्र प्रसरितवान् ।

निष्कर्षतः **þLo/kkß** नामकीयः तरलपदार्थः यः गतिमानः आसीत् तस्मात् सृष्टिः संजाता **þLo/kkß** परमाणोः एकः रूपः एव अस्ति । अतिसूक्ष्मात् परमाणुः तरलवत् व्यवहारं करोति । **þLo/kkß** जलस्य रूपे भवति – **lfyy lo`enue** ।

ऋग्वेदे कथितम् अस्ति यत् परमनियन्त्रकशक्तिः सत्त्वरजतमसैः संतुलेन मिलित्वा परमाणुं तेजयुक्तं कृत्वा सक्रियं कृतवती ।

यमेन दत्तं त्रित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत्।
गन्धर्वो अस्य रशनामगृभ्णात्सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ॥

¼_Xosn 1-163-2½

तात्पर्यः एतत् अस्ति यत् परमाणुनां समशक्तिः परस्परं समक्षे भवनेन

fVIi.kh

स्वस्मादन्यं अपसारणम् अकरोत् तथा असमशक्तियः परस्मपरं आकर्षणम् अकुर्वन्, परिणामतः परमाणूनां गत्याः संचारः अभवत् । इमां गतिं वेदेषु वायुः इति नाम्ना कथितम् । परमाणुषु गत्या परस्परं संयोगः अभवत् अनेन निबंधनानि निर्मितानि । ऋग्वेदे त्रिधा निबन्धनानि उल्लिखितानि सन्तिः–

(1) सत्त्वगुणप्रधाननिबन्धनम्

(2) रजोगुणप्रधाननिबन्धनम्

(3) तमोगुणप्रधाननिबन्धनम्

असि यमो अस्यादित्यो अर्वन्नसि त्रितो गुह्येन व्रतेन।
असि सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि ॥

¼_Xon- 1-163-3½

त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यन्तः समुद्रे।
उतेव मे वरुणश्छन्त्स्यर्वन्यत्रा त आहुः परमं जनित्रम् ॥

¼_Xon 1-163-4½

सत्त्वः, रजः तथा तमः क्रमशः धनात्मकः ऋणात्मकः तथा शून्यावेशयुक्ताः मन्यन्ते । एतेषाम् उल्लेखः आपः इति नाम्नापि कृतः । आधुनिकविज्ञाने 'आपः' इमं एव "एटॉमिक पार्टिकल" नाम प्रदत्तम् । सत्त्वरजतमेभ्यः क्रमशः मित्रः, वरुणः, तथा अर्यामा नाम प्रदत्तम् । आधुनिकं विज्ञानं मित्रं 'इलेक्ट्रोन' वरुणं 'प्रोटोन' तथा अर्यम्णं 'न्युट्रॉन' इति नाम्ना सम्बोधिकं करोति ।

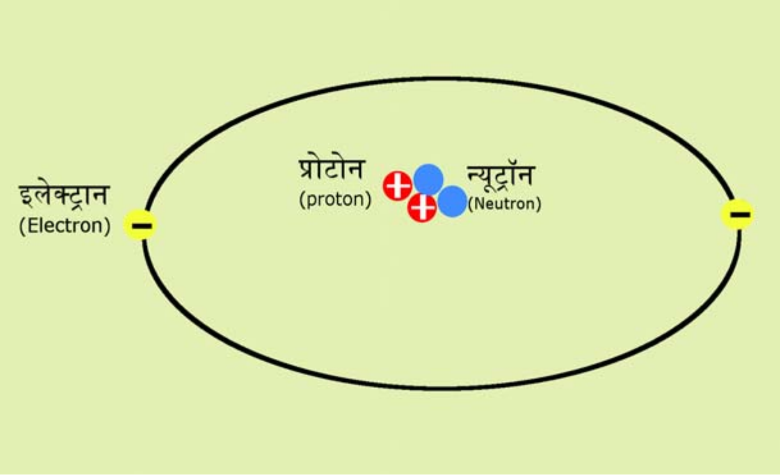

चित्रम् 1.3 मित्राः, वरुण अर्यमा च।

यथा आधनिकं विज्ञानं मन्यते यत् परमाणुनाम् उत्पत्तिः प्रथमम् अभवत् तत्पश्चात् परमाणुभिः अन्यवस्तुनां रचना अभवत् ।तथैव वेदिकसाहित्येऽपि मन्यते यत् मित्रेण, वरुणेन तथा अर्यम्णा प्रकृतेः परिमण्डलानां रचना अभवतै–

अदर्शि गातुरुरवे वरीयसी पन्था ऋतस्य समयंस्त
रश्मिभिश्चक्षुर्भगस्य रश्मिभिः ।
दयुक्षं मित्रस्य सादनमर्यम्णो वरुणस्य च। अथा दधाते
बृहदुक्थ्यं वयं उपस्तुत्यं बृहद्वयः ॥

¼_Xosn% 1-136-2½

ब्रह्माण्डस्य इयं सर्जनशक्तिं ऋग्वेदे हिरण्यमयरूपे मन्यते । यस्याः पञ्चमहाभूताः आविर्भूताः ।

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त् ।
रेतोधा आसन्महिमान आसन्त्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥

¼_Xon% 10-129-5½

ऋग्वेदे ऋषिमाधुछन्दसनुसारेण आकाशवायुजलपृथ्वीभिः सर्वशक्तिमानः जलेन पूर्णम् अन्तरिक्षम् उत्पन्नं कृतवान्, यः परमाणुभिः पूर्णम् आसीत्–

ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत ।
ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥

¼_Xon% 10-190-1½

परमाणुयुक्तान्तरिक्षेण समयः, कालः, गणना, प्रकटिताः । सूर्यं दिवसं रात्रिं तथा प्राणान् विश्वं परमशक्तिः अधारयत्–

समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत ।
अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥

¼_Xon% 10-190-2½

तदनन्तरमं सर्वशक्तिमान् परमात्मा क्रमशः सूर्यचन्द्रद्युलोकपृथ्वी लोकान्तरिक्षस्वर्गाणां रचनामं चकार ।

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।
दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥

¼_Xon 10-190-3½

I "V% mRifÙk%

d{kk & 1

fVIi.kh

अथर्ववेदस्य ऋषिः कुत्सः मन्यते यत् सृष्टिनिर्माणस्य प्रक्रिया नवीना तथा रूपान्तरिता भवति । तथा अनवरतं चलति । अस्याः निर्माणकर्त्रीशक्तिः अनन्ता स्थायी तथा सनातना अस्ति

^lukrueuekgq:rk| L;kr~ iqu.ko%A
vgksjk=s tk;rs vU;ks vU;L; #i;ks%AA^

¼vFkoZon 10-8-23½

ikBxr% ç'u% 1-1

1. कस्मिन् वेदे कथितं अस्ति यत् सर्वशक्तिमान् सहस्रशिरयुक्तः सहस्रनयनयुक्तः तथा सहस्रपादयुक्तः अस्ति ।
2. नासदीयसूक्तानुसारेण सृष्टेः रचनायाः प्रारम्भिकाकाले यत् पदार्थ तरलावस्थायाम् आसीत् तस्य नाम किम् आसीत् ।
3. ऋग्वेद कतिधा निबन्धनानि सन्ति ?
4. पञ्चमहाभूतानां नामानि लिखत ।

HkoUr% fd% f'kf{kroUr%

- सृष्टेः निर्माणस्य वैदिकी व्याख्या ।
- परमशक्तमात्रस्य विशेषताः ।

d{kk & 1

fVIi.kh

ikBkUrk% ç'uk%

1. पाठे प्रदत्ताः ऋचाः स्मरत तथा परिवारस्य अन्यं जनं श्रावयत्
2. सृष्टेः उत्पत्तिं कः कृतवान्

mÙkjekyk

1-1

1. ऋग्वेदः
2. स्वधा
3. त्रिधा
4. आकाशः ,वायुः, अग्निः, जलं तथा पृथ्वी